

Malmö Industristaden

ADDO CEMENTA LJUNGMANS KOCKUMS

JOHAN A. LUNDIN

Malmö museers e-skrifter nr 5
ISSN: 1651-9795

Malmö Industristaden

Addo Cements Ljungmans Kockums

Johan A. Lundin

ISSN: 1651-9795
Malmö museers e-skrifter nr 5

Malmö Museers e-skrifter

1. Dokumentationsprogram 2003-2006.
2. Insamlingspolicy 2003. Malmö Museer.
3. Tony Arnér. Malmö Strumpfabrik. Dokumentation vid Malmö Museer. 2004.
4. Stefan Nyzell. Arbetarnas Möllevången och Möllevångskravallerna 1926. 2005.
5. Johan A Lundin. Malmö, industristaden. Addo, Cementa, Ljungmans, Kockums. 2005.
6. Helena Strömquist Dal. Fru Nanna Gröndals bokbinderi. 2007.

Malmö Museers e-skrifter nr 5

ISSN: 1651-9795

© Dokumentationsenheten 2005 och 2007

Uppdaterad layout 2007

www.malmo.se/museer

Malmö Museer

Box 406, 201 24 Malmö

Grafisk formgivning: Magnus Gudmundsson

Omslagsbild: Jenny Thornell, Malmö Museer

Malmö stad
Malmö Museer

Malmö Museer

tidernas stad

Förord

Malmö Museer har sedan 2003 arbetat med faktainsamling till en ny basutställning som går under namnet Tidernas stad. Faktainsamlingen har skett både internt och med samarbete med externa experter.

Utställningen kommer att bli en stadshistorisk utställning där Malmös storindustrier spelar en stor roll, men inte den enda. I denna skrift är det dock fyra industrier i fokus. Dessa representerar i utställningsidén det manliga, smutsiga och farliga arbetet, vilket ofta ses som en viktig ingrediens när malmöidentiteten ska beskrivas. Addo, Cementa, Ljungmans och Kockums är fyra företag med olika historia. De har varit framgångsrika i olika tider, misslyckade i andra. De har haft olika öden. Men de har varit viktiga delar av Malmös industrihistoria.

Historikern Johan Lundin vid Malmö Högskola fick i uppdrag att skriva om dessa fyra industrier. I uppdraget fanns att med utställningssynopsis som bas skriva en text som kan användas både som underlag för den del som kommer behandla den tyngre industrin, och som fördjupningstext att publicera i Malmö Museers e-skrifter. Johan Lundins egen forskning behandlar R F Berg, vilket gjort att det finns ett specialavsnitt om honom.

Arbetet med Tidernas stad har även generat fördjupningstexter om Malmö Strumpfabrik och om arbetarrörelsen med utgångspunkt från Möllevångskravallerna 1926.

Magnus Gudmundsson
Intendent
Malmö Museer

Innehåll

Förord 3

INTRODUKTION 7

Något om urval och textens upplägg 7

Malmö's industriella omvandling 9

Manligt, tungt och farligt 9

Relationer och identitet 10

AB Addo 12

Räknemaskinens historia 12

Bolaget bildas 12

De goda åren 13

Malmöfabriken och dess personal 14

Addos industriskola 14

Företagsandan 15

Uppköp och kris 17

Kockums 19

Kockums mekaniska verkstad 19

Varvet 19

Från krig till krig 20

Import av arbetskraft 20

Rationalisering och expansion	22
Kvinnor i männens värld	23
Kockumsrapporten	24
Relationer mellan de anställda	28
Varvskrisen	28
Slutet	29
Kockums idag	31
Kockumsandan	31

Ljungmans – Dresser Wayne 34

Bilar och bensin	34
Jacob C Ljungman	34
De tidiga pumparna	35
Fabrikerna och personalen	35
Amerikanarna tar över	36
Företagsandan	36
Dresser Wayne idag	38

Cementa* 39

Murbruk och cement	39
Kalkbrytning med anor	39
Skånska cementaktiebolaget bildas	40
R. F. Berg vid rodret	41

Skånska cementgjuteriet bildas 42

Wehtje tar över 43

I sin faders fotspår 44

Utbyggnad under 1960-talet 44

Monopol och motgång 45

Insikt och åsikt 45

Cementanytt 47

Cementa idag 48

Bilaga: Utdrag ur Nationalencyklopedin 48

Scancem AB 48

Cementa AB 49

R. F. Berg (1846-1907) 50

En omstridd person 50

Företagsledaren 50

Patriarken 51

Filantropen 53

Minnet av R. F. Berg 53

Skånska ingenjörsklubben 54

INTRODUKTION

Något om urval och textens upplägg

Denna text skildrar fyra Malmöindustrier under 1900-talet. Det är i huvudsak en kronologisk skildring som i två av fallen tar sin början redan under 1800-talet när dessa industrier först startade. Det finns också ett visst tematiskt upplägg. Syftet är att dels försöka ringa in vad som gav industrierna dess framgångar och motgångar, dels att ge en bild av hur arbetslivet gestaltade sig på dessa arbetsplatser.

Det visade sig ganska snart att tillgången till tryckt material om de fyra företagen var ytterst ojämn. Beträffande Kockums finns det många böcker och artiklar som skildrar både företagets utveckling och vardagslivet på arbetsplatsen. Arbetsinsatsen har bestått i att sätta sig in i dessa och göra ett urval. Cementas företagshistoria är väldokumenterad, men det är svårare (dock inte omöjligt) att hitta material där de anställda uttrycker sig. Därför är balansen mellan dessa aspekter något ojämn. Det finns inga längre tryckta skildringar av Addos historia. De korta artiklar som legat till grund har därför fått kompletteras med egna tidskrävande genomgångar av företagets verksamhetsberättelser och excerperingar av företagstidningen Siffran. Detta innebär att det som här presenteras är den längsta och mest sammanhängande texten om Addos historia som hittills producerats. Ljungmans har en god dokumentation av sina produkter både i tryck och genom renoivering av gamla pumpar. Det finns dock mycket litet skrivet om företagets historia. De artiklar som trots allt finns har kompletteras med nedslag i företagstidningen Pumpen. En intervju med Sam Rosén (92 år) som arbetat inom företaget sedan slutet av 1920-talet är planerad för att komplettera texten ytterligare.

Skildringarna av de olika industrierna är således på många sätt olika. Sammantaget ger de dock en bild av flera dimensioner av industrins utveckling och arbetslivets förutsättning under i Malmö 1900-talet.

En svensk jagare i Malmö hamn under 1920-talet. Försvarsindustrin skulle tidigt visa sig bli en av Kockums viktigare kunder. Allt från ytstridsfartyg till U-båtar har byggts av Malmös varvsarbetare. Numera tillverkar Kockums sina krigsfartyg i Karlskrona och har tyska ägare.
Foto: Otto Ohm. IBL/Malmö Museer.

Malmö industriella omvandling

Tack vare den hamn som tillkommit i slutet av 1700-talet blev Malmö en viktig handelsstad under 1800-talet. Framför allt var det överskottet från det skånska jordbruket som skeppades ut. En del av stadens köpmän satsade pengar i manufakturerna för tillverkning av tobak och textil. Därför kan man finna rötterna till Malmö industriella historia ganska långt tillbaka i tiden och det är därmed inte helt lätt att sätta ett datum när Malmö börjar förvandlas till en industristad. Så går t ex Kockums historia tillbaka till 1840-talet långt innan 1870 som brukar anges som tidpunkten för det industriella genombrottet i Sverige. Även om vi kan se en kontinuitet bakåt i tiden, så är det tydligt att industrierna växte både till antal och till storlek årtiondena runt sekelskiftet 1900. Denna tillväxt hänger nära samman med urbaniseringen som ledde till att Malmö befolkning explosionsartat ökade från knappt 19 000 invånare år 1860 till ca 61 000 inv. år 1900 för att vara uppe i ca 114 000 inv. år 1920.

Antalet industriarbetare kom att växa under 1900-talets första hälft. Av fabriksstatistiken framgår att det 1910 fanns ca 10 000 arbetare och att motsvarande siffra var ca 24 000 år 1945. Från 1960 började dock andelen sysselsatta inom industrin att sjunka från ca 45 % till att vara ca 17 % 2002. På motsvarande sätt har tjänstesektorns andel växt från ca 14 % i början av 1950-talet till ca 45 % år 2002. Malmö näringsliv är och har alltid varit i ständig omvandling.

Manligt, tungt och farligt

Decennierna runt sekelskiftet 1900 hade textilindustrin en central ställning i Malmö. Dessa fabriker dominerades av kvinnlig arbetskraft. Därmed var nästan hälften (47 %) av stadens industriarbetare kvinnor år 1910. Under de följande årtiondena sjönk kvinnornas andel för att 1950 vara nere i mindre än en tredjedel (ca 30 %) och fortsatte därefter att stadigt sjunka. Detta hängde samman med att den tunga manligt dominerade industrin, såsom varvs- och byggämnesindustrin expanderade i Malmö. Men det var också en kon-

sekvens av att det blev möjligt att försörja en familj på en manlig industriarbetarlön. Den växande offentliga sektorn (framförallt på 1970-talet) skapade också jobb inom vård och omsorg; arbetsuppgifter som av tradition ansågs vara kvinnliga. I det följande skall vi dock både få möta kvinnor som under 1960-talet tog arbete inom den tunga manliga industrin och arbetsplatser där vissa arbetsuppgifter utfördes av både kvinnor och män.

Någon har sagt att det lättaste sättet att beskriva skillnaden mellan industrisamhället och servicesamhället är att i industrisamhället duschade man efter jobbet - i servicesamhället duschar man före. Arbetet i den tunga industrin var fysiskt krävande. Kroppen var trött efter en arbetsdag, en arbetsvecka, ett arbetsliv. Fabrikerna var också en farlig värld att vistas i; den kunde vara livshotande både på lång och kort sikt. Förutom de direkta olycksriskerna såsom, klämskador, brännskador, maskinolyckor, höga fall etc. ut-sattes kroppens lemmar för en successiv förslitning genom dåliga arbetsställningar och monotona rörelser. Därtill kom de risker som fanns med hanteringen av farliga ämnen som inandades och vars konsekvenser kanske inte visade sig förrän långt efteråt. I mitten av 1970-talet uppmärksammades risken med asbest. Vid det Eurocägda företaget Skandinaviska Eternit i Lomma gjordes en undersökning av 1046 vid tillfället och tidigare anställda arbetare. Av dessa hade 194 (19 %) drabbats av asbestbetingade lungsjukdomar. Av de 12 400 som kallats till undersökningen var 179 avlidna, därav 49 av elakartade tumörer. Skandinaviska Eternit var långt ifrån det enda företaget som hanterade asbest; på Kockums användes det bl a för att isolera rör. I det följande kommer vi att få möta arbetare vid några Malmöindustrier och höra deras berättelser om sina arbetsmiljöer.

Relationer och identitet

Det finns också en social dimension av arbetsmiljön. Denna är minst lika viktigt att beakta om man ska förstå arbetssituationen på en arbetsplats. I industrialismens barndom kan relationen mellan många företagsledare och deras arbetare beskrivas som patriarkal. Även om det sociala avståndet var mycket stort mellan arbetare – tjänstemän – ledning så fanns det en kommunikation som byggde på föreställningen om ett ömsesidigt förhållande. Företaget skapade ett socialt skyddsnät för sina arbetare som t ex pensionskassor och liv- och

skadeförsäkringar för sina arbetare, men krävde i gengäld lojalitet. Under 1900-talets lopp tog samhället över många av dessa ansvarsområden samtidigt som företagsledarrollen blev allt mer distanserad. I o m att företagen växte och inkorporerades i stora koncerner blev avståndet mellan produktion och ledning större. Många företagsledningar var medvetna om att en god företagsanda var bra för bolaget och försökte medvetet skapa en sådan. Detta kunde ske genom att sponsra personalens fritidsaktiviteter och inom företags ram bilda idrotts- och hobbyföreningar. Ett annat sätt var att bli tydligare i sin kommunikation med personalen genom att ge ut företagstidningar. I det följande ska vi se exempel på hur olika bolag för en sådan aktiv personalpolitik. Vi kommer att se både framgångsrika och mindre lyckade försök att skapa gemenskap med hjälp av företagstidningar.

Relationerna på en arbetsplats kan studeras på fler nivåer än mellan anställda och företagsledning (arbete och kapital). I detta spänningsfält finns det en hierarki av relationer mellan direktörer, tjänstemän, verkmästare, förmän, arbetare och lärlingar. Vid sidan av dessa formella maktförhållanden finns det också ett informellt system av relationer där kön, generation och etnicitet spelar stor roll. Vi kommer i det följande se hur både dessa formella och informella strukturer verkade på olika arbetsplatser.

AB Addo

Räknemaskinens historia

Redan på 1600-talet hade Schickard, Pascal och Leibniz upfunnit och konstruerat mekaniska räknemaskiner. Det var dock först med fransmannen Charles X. Thomas aritmometer från 1820 som en maskin serietillverkades och användes mer än som en kuriositet. Aritmometern tillverkades i ca 1 500 exemplar under femtioårsperioden fram till 1870.

De moderna storföretagens framväxt under slutet av 1800- och början av 1900-talet innebar en stor tillväxt av kontorsarbete. Företagens strävan efter att så långt som möjligt effektivisera kontorsarbetet drev fram utvecklingen av en hel arsenal av kontorsredskap såsom räkneapparater, skrivmaskin, kassaregister och tabulator (hålkortsmaskin).

Oberoende av varandra uppfann amerikanen Frank S. Baldwin och svensken Willgodt Odhner den s.k. räknesnurran; en apparat som kunde hantera alla de fyra räknesätten. Odhner startade en fabrik i St. Petersburg år 1876, men sedan den Ryska revolutionen brutit ut år 1917 flyttades verksamheten till det nybildade AB Original-Odhner i Göteborg. Ungefär samtidigt etablerade sig även två andra tillverkare i Sverige nämligen; Axel Wibel AB i Stockholm som ägde patent på en förbättrad Odhner-snurra som gick under namnet Facit och AB Addo i Malmö som utvecklade en egen räknemaskin.

Bolaget bildas

Addo bildades år 1918 av kusinerna Hugo Agrell och Oscar Printz. Agrell hade tidigare varit försäljare av amerikanska och tyska räknemaskiner. Då Första världskriget hade begränsat möjligheten att importera beslöt sig Agrell för att satsa på inhemsk produktion. Namnet Addo som betyder ”jag adderar” på latin, kläcktes av Agrells hustru.

Inledningsvis kopierades den tyska räknemaskinen Brennan, men det stora genombrottet kom 1928 med tangentmaskinen. Det var utifrån denna som den elektrifierade räknemaskinen sedan kunde konstrueras. Addos maskiner, som kännetecknades av att de

var lätta att hantera, blev snart en försäljningsframgång. Den första stora ordern gick till Sydsvenska Banken i Malmö och redan efter något år hade Addo etablerat sig på exportmarknaden.

De goda åren

Addos snabba framgång var den mest utmärkande i den generella expansion som den mekaniska verkstadsindustrin gjorde i Malmö från mitten av 1920-talet. Den ekonomiska världskrisen i början av 30-talet bromsade för en tid upp denna utveckling, men drabbade inte Addo speciellt hårt. År 1933 hade företaget 70 anställda och tillverkade ca 3000 maskiner om året. Under 30-talet fortsatte expansionen framförallt på exportmarknaden och 1939 räknade Addo uppåt 250 anställda. Femton år senare 1954 var siffran den fyrdubbla; företaget hade då drygt 1000 anställda. Den mest kända av alla Addomodeller är Addo-X som lanserades 1935. De tidiga upplagorna gick i svart, grönt, grått och på 50-talet blev blåmetallfärg.

1950-talet var en gyllene ålder för Addo. Under femårsperioden 1950-55 mer än fyrdubblades omsättningen. Förutom fabriken i Malmö var produktionen förlagd till fyra andra orter i landet. Fabriken i Hörby fungerade som underleverantör till Malmö. Stockholmsfabriken som drevs av dotterbolaget AB Ecliptic tillverkade elektriska motorer som även såldes till andra kunder. I Eskilstuna var produktionen specialiserad till större bokföringsmaskiner benämnda Ekonomiregister och dotterbolaget AB Multo i Örkel-ljunga tillverkade multiplikationsmaskinen Multo. Addo tillverkade också kontorsmöbler genom dotterbolaget AB Addomöbler i Lammhult.

Bolaget etablerade sig också utomlands med fabriker i Cirencester, England för tillverkning av pund- och decimalmaskiner och Rio de Janeiro, Brasilien för tillverkning av stålmöbler. Det fanns dessutom ett vidsträckt nät av försäljningsorganisationer och generalagenter i världen. I slutet av 1960-talet såldes Addos produkter i 130 länder. Bolaget hade också ensamrätt att sälja den amerikanska skrivmaskinen Royal i Sverige.

Malmöfabriken och dess personal

Verksamheten var under de första åren förlagd till ett par hyreslägenheter i ett gårdshus på Skolgatan, men flyttade 1928 till större lokaler på Östra Förstadsgatan 10. Redan år 1933 hade man vuxit ur dessa och flyttade in i Äggcentralens gamla lokaler på Industriegatan 20. Där kom fabriken att stanna och efterhand som verksamheten växte kom nya byggnader till. Addos siste vd Gunnar Agrell berättar att verkstadsclubbens ombudsman hjälpte bolaget att få den socialdemokratiska kommunledningen att sänka markpriset från 24 kr till 19 kronor kvadratmetern och på så vis underlättades företagets expansion. Malmöfabriken fördubblade sin yta från 15 000 till 30 000 kvadratmeter genom den utbyggnad som togs i bruk 1963.

Som mest hade Addo inalles 3200 anställda. 1970 var Malmöfabriken stadens näst största arbetsplats med 1600 anställda. Utifrån namnen på en lista med 155 nyanställda som hälsas välkomna i företagstidningen Siffran 1955 tycks inte Addo aktivt rekryterat utländsk arbetskraft (åtminstone inte det året). Endast sju av de nyanställda verkar ha haft invandrarbakgrund. En knapp tredjedel av de nyanställda var kvinnor. Dessa hade dels arbeten som var helt kvinnodominerade såsom marketenteribiträde, städerska och hemarbetare, dels arbeten som även män hade såsom sammansättare, avsynare, maskinprovare, borrare och kontorist. De nyanställda lagerarbetarna, reparatörerna, härdarna och packarna var alla män.

Addos industriskola

1953 inrättade Addo en egen industriskola. Varje år antogs 16 st. lärlingar i åldern 15-20 år till den treåriga utbildningen. Det fanns en rad förmåner kopplade till utbildningen såsom lön under utbildningstiden, subventionerade måltider i företagets matsalar, studieresa utomlands, stipendiebidrag för vidareutbildning, arbetsfria lördagar etc. I gengäld förväntades eleverna att ”med flit och intresse följa undervisningen” och att ”alltid iakttaga ett redbart och vårdat uppträdande både på och utanför arbetsplatsen.” Samtliga elever fick därför även genomgå Scoutförbundets stilskola. Den första kvinnan antogs först 1963, tio år efter det att industriskolan först startade.

Företagsandan

Addos ledning arbetade aktivt med att skapa en positiv företagsanda. Fr o m 1944 gav man kvartalsvis ut interntidningen Siffran: organ för anställda inom Addo-koncernen. I denna användes inte så sällan familj som en metafor för företaget, t ex löd rubriken till en artikel om en ny fabrik öppnades Välkommen till familjen. Siffran bidrog till att skapa en gemenskap mellan företagets anställda. Här kunde man läsa referat från företagsnämnden som kortfattat tecknade bolagets aktuella situation och dess framtidsplaner, här fanns korta reportage från de olika avdelningarna och artiklar om verksamheten i de olika föreningar som rymdes i företaget. På så sätt knöts Addos olika enheter i Sverige och i världen samman till en helhet. I december 1955 kunde Siffrans läsare t ex läsa om hur man efter svensk förebild ordnat en ”open day” för de fabriksanställdas familjer i England och att fruarna vid den lilla tejudningen efteråt uttryckt att de var mycket nöjda med besöket. Tidningen gavs ut på en rad olika språk så att den skulle kunna vara tillgänglig för alla anställda i världen. I Die Ziffer, Chiffres, La Cifra och Figures fanns det förutom interninformationerna också ofta artiklar om platser och sevärdheter i Sverige, Addomaskinens hemland.

Ett annat sätt att göra de anställda delaktiga var att ge dem överblick över verksamheten. När Malmöfabriken 1967 erbjöd en fabriksvisning slöt mer än 1500 av de 1600 anställda upp. Siffran inhämtade kommentarer från några besökare.

Gulli Tillmar på sammansättningsavdelningen med 21 tjänsteår utropade:

Inte kunde jag ana att Addo var så stort! Det fanns ju många avdelningar och arbeten som man inte kände till.

Ella Nilsson på Borravdelningen med 6 tjänsteår menade att:

Jag har fått en större förståelse för mitt eget arbete och känner mig nu som en liten kugge i ett stort maskineri, man har fått en samhörighetskänsla.

Uno Rasmusson på Riktavdelningen med 34 tjänsteår tyckte att:

särskilt intressant var utställningslokalen där våra produkter visades. Trots mina många år på Addo anade jag inte att vi hade så många och så förnämliga maskiner som vi har.

Siffran sammanfattade tillställningen så här:

Sammanfattningsvis kan med fog sägas att visningen i hög grad uppfyllt förslagsställaren Ove Hanssons förmodan: - Den kommer att skapa en vi-anda i företaget. Det har den gjort – och mer därtill!

Företaget erbjöd inte bara arbete utan även fritidssysselsättning genom en rad klubbar och föreningar. År 1952 fanns följande sammanslutningar inom företaget:

Addos verkstadsklubb	Addos personalklubb
Addos tjänstemannaklubb	Addos semesterhemsförening
Addos arbetsledarklubb	Addos konstförening
Addos företagsklubb	Addos Idrottskorporation

Företaget hade 1944 donerat pengar till den lokala metallarbetarklubben för inrättande av ett semesterhem. Vid midsommar 1946 invigdes ett sådant i Kämpinge. Där kunde varje familj förfoga över en ”trevligt möblerad lägenhet på två rum och kök” under 14 dagar. Föreningens ordförande Hugo Åhgren uttalade efter den andra säsongen att ”Vårt hem har ju ett alldeles underbart läge (...) med härlig badstrand alldeles in på knutarna (...) alla som vistas på Semesterhemmet i år nöjda är med sin semester där och vill gärna återvända.”

När Frans Jönsson från verktygsavdelningen fick frågan vad han hittat på under de fjorton dagarna svarade han:

Jo, vi badade och solade oss, spelade badminton och krocket. Ibland lirade vi fotboll eller strövade omkring i omgivningarna. Vi helt enkelt vilade oss...”

Addos IK hade 1952 en rad aktiviteter att erbjuda såsom badminton, bordtennis, bowling, bridge, bågskytte, fotboll, bandy, friidrott, handboll, schack, simning, skytte och tennis. 1971 hade även damfotboll, korpockey, sportfiske och foto tillkommit.

I ett nummer av Siffran från 1952 kan vi läsa att tennislaget hade vissa framgångar:

Strumpfabrikens lag blev ett lätt byte i premiärmatchen, medan Luftfartstyrelsen, som har samma hemmabana som Addo, blev svårare, men även deras skalper blev våra.

Addo korade även sin egen Lucia och hade sin egen revy. Genom sketcher och sång kunde stämningen på arbetsplatsen lättas upp. I 1950-års revy gjorde Elsie Nilsson succé med ett nummer där hon spelade en besvikna flicka som inte kunde få en lillasyster för att "fissan jobbade över på Addo varje kväll". Revypappan Ove Hansson stod bla för kupletten "Öka produktionen".

Uppköp och kris

I december 1965 tecknade företagsledningen det kommande marknadsläget som gott i företagsnämnden. Orderbeståndet för additions- och bokföringsmaskiner hade ökat något och på ADB-sidan räknade man med en väsentlig ökning. Addo hade dock sedan 1962 förhandlat med de svenska konkurrenterna Facit om ett samgående. Sommaren 1966 köpte Facit genom en snabb affär upp Addo och tillsammans blev de en koncern med ca 9000 anställda i Sverige och 3300 i utlandet. Ledningen för Addo bestod oförändrad och dess chef Gunnar Agrell, son till Addos grundare blev vice vd i den nya koncernen.

Facit var vid tidpunkten på väg i en kris som redan 1972 ledde till att hela koncernen såldes till Electrolux. Redan samma år lämnade sista räknemaskinen fabriken i Malmö.

Facitkrisen orsaker var flerfaldiga: För det första kan kvarhållandet vid den mekaniska tekniken framhållas. Facit satsade förhållandevis lite för att hänga med i den elektroniska utvecklingen i jämförelse med sina japanska konkurrenter. Dessutom stärkte det låga löneläget i Japan den japanska konkurrenskraften på marknaden.

- Vi hade ingen chans mot japanerna, sa Addos siste chef Gunnar Agrell till Sydsvenskan i en artikel 1998.

För det andra blev köpet av Addo kostsamt och istället för att rationalisera så att olika delar kompletterade varandra kom Addo och Facit att fortsätta att fungera som konkurrenter inom koncernens ram.

För det tredje kan man peka på interna ledningsproblem med motsättningar såväl inom koncernstyrelsen som mellan dessa och företagsledningen. De kontinuerliga framgångarna i koncernens historia förblindade ledningen så att den inte insåg krisens omfattning i tid.

Malmö kommun köpte upp fastigheten på Industrigatan mot löfte om att Electrolux skulle behålla 1800 jobb i stan. Samma dag som avtalet gått ut ett år senare började uppsägningarna.

Electrolux sålde Facitkoncernen vidare till Ericsson där några av Addos anställda sedan kom att arbeta. En större grupp från Addo hamnade i det nybildade Vellinge Electronics. Idag hyser en del av den gamla Malmöfabriken Ateljéföreningen ADDO. Föreningen erbjuder med stöd från Malmö Kulturnämnd ett 40-tal i Malmö bosatta konstnärer 25-50 kvadratmeter ateljé.

Det finns färgbilder på flera av Addos maskiner på adressen:

<http://web.telia.com/~u13101111/addo.html>

Det finns ett digitaliserat affärsstryck om Addos första räknemaskin på adressen:

http://www.kb.se/OT/LIBRIS_Ot/Aff_tryck1900-20/4o/A/Addo/Addo.htm

Malmösamlingen vid Malmö stadsbibliotek har företagstidningen Siffran inkl. enstaka nummer på andra språk.

Kockums

Kockums mekaniska verkstad

År 1840 startade Frans Henrik Kockums en mekanisk verkstad i Malmö. Det investerade kapitalet kom framförallt från den tobaksindustri han ärvt efter sin svärfar Frans Suell d.y. Vid tiden var Malmö i stort sett begränsad till området innanför kanalen och verkstaden anlades vid Kockums sommarbostad Holmen där nu Davidhallstorg är beläget.

Fabriksanläggningen växte och innehöll förutom den mekaniska verkstaden med dess kontors- och förrådsbyggnader även gjuteri, smedja, filarverkstad, timmerverkstad, kopparslagarverkstad. Senare tillkom även måleri, snickarverkstad och emaljerverk. Den tidiga produktionen bestod främst av husgeråd, spisar och jordbruksredskap. Redan under 1850-talet hade verkstaden börjat med tillverkning av järnvägsagnar. Sedan beslut fattats att den södra stambanan skulle byggas ut och Kockums skrivit kontrakt med SJ (1860) blev vagn tillverkningen en allt viktigare del av produktionen.

Varvet

Kockums utförde även reparationer och maskininstallationer på båtar. I början av 1870-talet förlades denna verksamhet i anslutning till den lilla dockan på det Bonnesenska varvet. Snart kom man även att ägna sig åt nybyggnationer. Den första båten som byggdes (1873) var Tage Sylvan på 450 ton dw. Strax därefter anlätades varvet att bygga torpedbåten Toorpedo för svenska marinen.

Under 1800-talets andra hälft växte Malmös befolkning från knappt 19 000 år 1860 till dryga 60 000 år 1900; en utveckling som därefter tilltog ännu mer. Nya bostadsområden växte fram, bl a lät Kockums själv uppföra bostäder för sina anställda vid Kärleksgatan på Lugnet invid verkstaden. Industrianläggningen kom därför att delvis omslutas av stadsbebyggelse. När så en häftig eldsvåda bröt ut i verkstaden 1904 bestämdes på myndigheternas inrådan att verkstaden skulle flytta till bolagets varvsområde. År 1914 var flyttningen helt genomförd.

Beslutet att samla verksamheten på varvsområdet grundade sig delvis i säkerhetsfrågan, men var framförallt ett ur produktionssynpunkt rationellt beslut med tanke på att båtbyggandet blev allt mer centralt. Ett annat skäl torde utrymmet ha varit. På 1840-talet hade verkstaden ett femtiotal anställda, 1873 var de 750 och 1913 hade de vuxit till över 1000.

Från krig till krig

Sysselsättningsgraden höll i sig för Kockums under 1:a världskriget, men i början av 1920-talet gick det allt sämre som en följd av efterkrigsdepressionen. 1920 års arbetsstyrka på 1375 anställda mer än halverades till 547 de tre åren fram till 1923. I mitten av 1920-talet vände dock utvecklingen och år 1930 hade Kockums hela 2076 anställda. Den stora världsdepressionen i början av 1930-talet drabbade bolaget hårt, som lägst var personalstyrkan 1933 med 600 anställda. Från 1934 började tillväxten igen; vid andra världskrigets utbrott år 1939 arbetade 2300 vid Kockums. Under kriget var Kockums en av landets största leverantörer av krigsmateriel och varvet växte för att kunna ge snabba leveranser till marinen.

Under krigsåren var personalomsättningen stor då många blev inkallade till militär-tjänstgöring. Det fanns också en viss turbulens inom fackföreningen med en kommunistisk falang som utmanade socialdemokraterna. År 1944 valdes kommunisten Karl Lindgren till Verkstadsklubbens ordförande. Kommunisterna vann stöd bland arbetarna då de på ett mycket tydligare sätt kritiserade de sjunkande reallönerna. 1945 gick arbetarna ut i en strejk som varade i mer än fem månader (5/2 - 9/7). Tillslut nåddes en uppgörelse som inte betraktades som speciellt fördelaktig av arbetarna, men förhandlingarna året efter gav i viss mån plåster på såren.

Import av arbetskraft

Då företaget i sin barndom på 1840-talet hade svårt att hitta yrkeskunnigt folk rekryterades mästare och förmän från framför allt Danmark och Tyskland. Vid krigslutet 1945 stod man inför samma problem. Europa var sönderbombat, men den svenska industrin

och Kockums gick på högvarv. Lösningen blev att importera arbetare. Ett hundratal arbetare värvades i Italien. Anbudet innebar bla:

- Betald resa Genua/Turin – Malmö i reserverad tredjeklassvagn.
- Garderob bestående av en kostym, två skjortor, två tröjor, två par kalsonger, två par strumpor, ett par skor, en överrock och en overall.
- Garanti om minst två års arbete vid Kockums.
- Bostad i baracker med tvåbäddsrum med tillhörande anläggningar för hygien och sällskapsrum.
- Måltider för en kostnad av 3 kr/dag tillagade av italiensk kock.

Carlo Tirone som arbetade vid gjuteriet i Fiats fabriker nappade på tidningsannonser om arbete i Sverige.

Man hade väl lite äventyrlusta... Man tänkte att man kan gå där några år, och efter alla beskrivningar som man fick i tidningar och upplysningar hos delegationen, så på ett par år skulle man få gott om pengar och sen tänkte man komma tillbaka och gifta sig.

Men det blev mer än ett par år på Kockums för Carlo som stannade tills han genom äldreavgång lämnade företaget 1984.

Italienarna var beroende av tolk för att sätta sig in i arbetet och många av dem hade ingen erfarenhet av varvsindustri. Kommunikationssvårigheterna bidrog till att skapa i friktion mellan svenskar och italienare. Någon gång hände det att slagsmål bröt ut. I januari 1948 lade svenskarna i gjuteriet ned arbetet pga att två italienare uppträtt bryskt. I oktober samma år krävde fackföreningen att en italienare som hotat och slagit en svensk skulle avskedas.

Verkstadsklubben var från första början motståndare till importerad arbetskraft. Den menade att detta fungera lönepressande. I verkstadsklubbens verksamhetsberättelse för 1947 står det:

För att råda bot på bristen av arbetskraft importerade man i slutet av år 1947 något av ett hundratal italienare vilket blev varken mer eller mindre än ett fiasko som medförde en massa bråk och besvär för verkstadsklubben.

Konflikterna bottnade också i det faktum att italienarna kände sig lurade av företaget. Den lön på ca 150 kr/veckan som förespeglats dem var beräknad på en medelförtjänst för en kockumsarbetare. Eftersom det var ackord hade de oerfarna italienarna svårt att nå upp till denna och tjänade bara hälften så mycket. De kände inte att de fick något stöd av fackföreningen och gick 1948 ut i en vild strejk som sedermera fick lösas på förbunds nivå.

Italienarna var inte de enda utländska arbetarna på Kockums. Redan 1947 var 15 olika nationaliteter representerade. Danskarna var vid tillfället den största invandrargruppen. 1969 utgjorde invandrarna 31 % av de anställda. Bland dessa var jugoslaver, portugiser och finländare de största grupperna. När Anders Hafström efter nedläggningen såg tillbaka på sina år på Kockums kunde han konstatera:

Hårda arbetsvillkor föder gemenskap. 40 % av alla Kockumiter var invandrare. Men inne på varvet fanns ingen rasism. Där var vi alla jobbare.

Rationalisering och expansion

Kockums blev ett varv av världsmått under efterkrigstiden. 1949 var man uppe i 4000 anställda. För att kunna konkurrera förändrades produktionsmetoderna. Tillverkningen skedde alltmer efter löpandebandprincipen och arbetsuppgifterna blev alltmer standardiserade. Detta innebar att personal måste omskolas och omplaceras. När plåten ersatte träet blev träarbetarna allt färre. Yrkesgrupper som nitare, diktare och smeder blev överflödiga då nitningen ersattes av svetsningen.

År 1965 sattes produktionsrekord samtidigt som bolaget började få ekonomiska problem. Krisen vände dock och utsikterna såg goda ut inför det stundande 70-talet. För att komma tillrätta med det ökade behovet av svetsare erbjöd bolaget snabbutbildningar. Detta lockade många manliga invandrare, men också en del kvinnor.

Kvinnor i männens värld

År 1968 fanns det ca 25 st. kvinnor på verkstadsgolvet, många av dem med invandrarbakgrund. Det var inte helt lätt för dem att ta sig in i denna kompakt manliga värld. En av dem beskriver det så här:

Killarna tänkte att kvinnor klarar inte av svetsning. I början sade dom att vi jobbar inte med kvinnor. Dom får klara sig själva och ta ackorden själva. Så det gjorde vi! Vi var fem flickor så vi tog ett ackord. OK, det gick inte så bra i början som för killarna, för vi var ju nya också. Men sen gick det bättre och bättre. Sen såg man hur de försiktigt närmade sig.

Det handlade dock inte bara om att kvinnornas yrkesskicklighet ifrågasattes. Det var en hel jargong som kom till uttryck i skämt med sexuella anspelningar och kalendrar med utvigningsflickor i pausrummen. En kvinnlig svetsare berättar:

Vi satt utanför på våra lådor och åt många gånger. En gång blev jag så jätteförbannad! Jag gick in och rev ner alla bilderna och sen började de ju bråka med mig. Jag kallade på fackföreningen. Dom höll ju med mig. Jag fattar inte varför de håller på sådär.

Kockums var och förblev en manlig arbetsplats; i mitten av 1980-talet fanns det ett fyrtiotal kvinnliga arbetare vilket motsvarade ca 1,3 % av personalstyrkan. Det verkar som att männen successivt accepterade det kvinnliga inslaget och att de få kvinnor som fanns delvis anpassade sig till den manliga världen. Traversföaren Joan Lykke som arbetade på Kockums 1980-1987 menade att:

Det var enkelt att vara kvinna på Kockums, fast vi var så få. Vi kvinnor respekterades alltid. Visst hände det att någon försökte med sex-snack, men det hörde tack och lov till undantagen. Jag är ganska blyg och vill inte vara i blickpunkten, men jag kan slänga käft med grabbarna och skoja. Vi spelade kort och snackade på rasterna. Dom kallade mig Snäckan.

Kockumsrapporten

1969 fattade Kockums vd Nils-Hugo Hallenborg beslut om att en utredning om orsaker till missnöje bland varvsarbetarna skulle genomföras. Bakgrunden var den att man hade svårigheter med den höga personalomsättningen, framförallt bland svetsare och plåtslagare på skrovavdelningen. År 1969 nyanställdes 1464 personer samtidigt som 1724 slutade. Det bör dock påpekas att personalomsättningen på Kockums inte var högre än i något annat större svenskt industriföretag. I en radiointervju menade Hallenborg att:

Vi har inte lagt ned tillräckligt omsorg om att behålla den arbetskraft vi har. Vi har en tendens att betrakta de anställda som en stor anonym klump i stället för att gå in på deras enskilda personliga problem, vilket man naturligtvis skall ägna sig åt.

Företagsledningen och LO satte gemensamt samman en kommitté som fungerade som uppdragsgivare och referensgrupp och sociologen Bo Ohlström vid LO fick ansvar för genomförandet. Rapporten ger oss arbetarnas egen syn på Kockums som arbetsplats. Utvärderingen visade att man framförallt uppskattade friheten i arbetsförhållandena.

På frågan om vad han tyckte om arbetet som sådant svarade en plåtslagare:

Det trivs jag bra med. Bara vi får jobba för oss själva. Vi vill jobba för oss själva. När vi får problem går vi till vår förman. Vi vill inte att andra skall stöta på oss. Så ligger det till.

En arbetare med erfarenhet från andra verkstadsindustrier tillfrågades hur Kockums stod sig som arbetsplats i jämförelse med dessa:

Över lag bäst. Här finns många fördelar som väger upp nackdelarna, men det är dom svåra nackdelarna som måste bort.

De röriga arbetsförhållandena upplevdes som något negativt då detta försvårade möjligheterna att få ut ett hyggligt ackord. En svetsare uttryckte det så här:

...Och där är en djävla oreda på allting. När man kommer på måndagsmorgonen och ska ha tag på sina grejor, då finns där inga kablar, inga slangar. Går man då till förmannen och frågar hur man ska få tag på grejorna får man till svar att det är bara att försöka få tag på sina grejor eller sno några. Men ligger jag djupt nere i en tank och skall upp på förrådet och hämta kablar så får man ibland ingen där. Dom har inga. Så går man till nästa förråd. Dom har inte heller några. Och det gäller verktyg och allt man skall ha. Där går fort ett par timmar till sådant. När man sedan skall göra upp om ackordet så får man bara sitt dåliga pris. Då ska man in och snacka med arbetsledaren. Ja så är det nästan bara halva priset.

Vid tidpunkten för undersökningen var behovet av arbetskraft så stort att Kockums anlät mer än 1000 s. k. ”lånearbetare” från olika bemanningsföretag. Framförallt var det utländska arbetare, företrädesvis från Finland. Dessa hade i allmänhet inte högre lön än ordinarie Kockumsarbetare, men deras skattefria traktamenten gjorde att deras totallön blev väsentligt högre. Bland den ordinarie arbetsstyrkan fanns det ett starkt missnöje med lånearbetarna. Detta grundade sig i upplevelsen av att dessa hade bättre ekonomiska villkor än den fast anställda personalen. En arbetare uttryckte det så här:

Hur sjutton kan Kockums betala 15 spänn i timmen garanterat till 240 man?
För att arbetet skall fram! Skall inte arbetet fram alltid? Dom hade fritt vivre vad jag hört, fri bussresa! Dom skulle ha maten serverad på morgonen nere i bädd 7.
Och det betalade Kockum! Och så 15 spänn i timmen. Det är trivsel på arbetsplatsen det! Varför kan dom inte betala till oss?

Lånearbetarna hade också rykte om sig att slarva och att stjäla andras verktyg och material. På frågan om lånefirmornas lag gjorde ett sämre arbete svarade en arbetare lakoniskt:

Jag har aldrig sett sådant mög.

Bland plåtslagarna och svetsarna på dockan och hall 5 berättade en av de erfarna arbetarna att:

...Ibland kan man komma ner och skulle ha sina grejor och sätta igång och köra på ackorden, så har dom stulit grejorna. Men det problemet har inte uppstått förrän nu då dom börjat ta in lånefirmor. I regel så när man kommer på dom så är det lånefirmorna som snor.

Det skapades ett tydligt ”vi mot dom” -förhållande mellan kockumare och lånearbetare vilket bidrog till att stärka de förras gemensamma identitet. Detta är synligt i följande uttalande:

...Lånefolket gör ett jobb, sedan kommer vi efter och får göra om alltsammans för mindre timpeng! Så tar dom grejor och fördärvar för oss. Detta hade aldrig hänt om här bara varit Kockumare för dom känner varandra.

Enligt en kockumare fanns det dock hopp om någon slags assimilering:

Det finns ju också bra knogare bland lånefirmorna också förstås. Men det är nog dom som varit i rätt många år på Kockum.

Det verkar som att kritiken mot lånearbetarna tog skruv i företagsledningen. 1970 hade den inlånade arbetskraften reducerats till 40 st. från att tre år tidigare varit 1500.

Det fanns också ett visst missnöje med säkerheten i arbetsmiljön. På frågan om han var rädd att drabbas av olycksfall svarade en arbetare:

Det gör man nästan varje dag! Rätt som man går nere i en tank så kommer ett stort järnstycke ner vid sidan om en! Och dom skyddslagarna som finns här följs inte alls!

Flera arbetare lyfte fram allvarliga olyckor och tillbud som inträffat:

Den första olyckan jag var med om här var en brännare som klättrade ner med slangar om halsen. Så var det hål på slangarna och när han tände sin låga så fattade gasen eld och han brändes ihjäl. En gång ramlade en plåt ner från en kran och skar huvudet av en jugoslav som stod där. Det var en hiv, och sådana gör här tusen om dagen.

Det hände att man slarvade med säkerheten pga ackordshetsen. Många erkände också i rapporten att de ibland inte brydde sig om skyddsglasögon, skyddsmasker, skyddsskor och hjälmar.

Hantering med hälsofarliga ämnen innebar också en risk. I boken *Vi byggde förbannat bra båtar* berättar Elof Jönsson om sina första år på Kockums i början av 50-talet:

Jag var kemtvättare på den tiden. Det var inte hälsosamt. Vi använde tricloretyren, som lagrar sig i blodet. Jag märkte när jag drack sprit att jag blev utslagen långt ner på midjan.

I boken *Kockums med våra egna ord* berättar Ingvar Zetterberg om den skadliga svetsröken:

Svetsrök och svetsgaser orsakar både akuta och kroniska skador och besvär.
Metaller som zink och koppar kan ge metallrökfeber ("zinkfrossa").
Järn kan upplagras i lungan och ge sideros ("järndammlunga")
Kväveoxider irriterar ögon och hals (känns som halsfluss)
Mangan, krom, bly m fl metaller påverkar vissa organ i kroppen och vid svetsning.

I slutet av 1970-talet utvecklades speciella sugmunstycken som kallades "ålen" och "spätan" med så att den farliga röken sögs upp på ett effektivare sätt än med de gamla fläkterna.

Relationer mellan de anställda

I Kockumsrapporten framgick att många uppskattade arbetets frihet. Frihetskänslan var ofta beroende av att man hade en bra förman. Men det fanns också exempel på det motsatta. Elof Nilsson menade att:

Förmännen var för djävliga förr. Dom skulle egentligen förbereda jobb och se till att vi kunde börja jobba direkt, men det gjorde dom inte. Dom bara kastade fram en ritning. Varsågod.

På 50-talet, innan månadslönen infördes, var det brukligt bland hjälparbetarna att begära löneyft var tredje månad. Det var dock upp till verkmästaren att avgöra vem som fick och hur mycket. Elof Jönsson berättar att:

Verkmästaren hade stor makt. Om man kom för sent eller var uppstudsigt fick man ingenting. Gubbarna som vi arbetade hos brukade lägga ett gott ord.

Det fanns också en inbördes hackordning. Nykomlingarna fick foga sig i den ordning som upprättats. Kjell Rosquist berättar om en revirstrid i omklädningsrummet efter första arbetsdagen:

In i tvättrummet och öppnade kranen som låg närmast vid väggen över tvätthön. Det var ett jäkla sorl därinne. Plötsligt blev det dödyst. Jag tittade upp, sedan jag sköljt av mig tvällöddret. Vid min sida stod en stor gubbe. Han såg ut som en slagbjörn och hans armar var lika grova som mina lår.

- Vad gör du här, frågade han

- Det ser du väl, jag tvättar mig.

- Du står vid min kran, sa han med vanans självklara rätt inskriven i ansiktet.

Varvskrisen

När 70-talet inleddes såg framtiden ljus ut för Kockums. Det fanns femton fartyg i 255 000- tonsklassen i order för leverans under de närmsta åren och bolaget investerade

stora belopp för att modernisera sina verkstäder. Men solen gick snart i moln. Oljekrisen som drabbade världen 1973 innebar att redarna fick betalningssvårigheter. Kockums blev tvunget att ta tillbaka en del byggda och beställda båtar och några nya order tecknades inte. Ett eget rederi startades för att hålla verksamheten igång. De svenska varven fick det allt svårare att konkurrera med varven i Ostasien.

1976 föreslog den socialdemokratiska regeringen ett åtgärdsprogram för svensk varvsindustri som innebar att varven skulle få nödvändiga kreditgarantier för den planerade lagerproduktionen och en långsiktig bantning av anställda med ca 30 %. En utredning tillsattes för att utreda varvens framtida organisation då det fanns en risk att de svenska varven konkurrerade ut varandra. I september samma år tillträdde en ny borgerlig regering som menade att det socialdemokratiska åtgärdsprogrammet i stort sett kunde följas och sommaren 1977 bildades den statliga varvskoncernen Svenska varv.

På Kockums, som ännu var ett självständigt bolag, hoppades man mycket på det s.k. Gasprojektet. I kärnkraftsdebatten i samband med valrörelsen hade bl. a gas diskuterats som framtidens energikälla. Kockums beslutade sig att bygga ett gasfartyg på spekulering och ville ha statligt kreditstöd. Då regeringens besked lät vänta på sig anordnade de fackliga organisationerna en demonstration i december 1977. 15 000 personer samlades vid Stortorget i Malmö för att stödja Kockumsarbetarnas kamp för sina arbeten. Några dagar senare gav regeringen besked om beviljade kredit- och värdegarantier för två gasfartyg. 1979 köpte staten upp Kockums varv som blev en del av Svenska varv, men därmed var ingalunda stormen utriden.

Slutet

Under slutet 1970-talet och början av 80-talet drabbades Sverige av varvsdöden. Eriksbergs varv i Göteborg avvecklades 1979, Öresundsvarvet i Landskrona 1983, Uddevalla-varvet 1985. Kockums hade sedan början av 1970-talet successivt minskat sin personalstyrka så att den under tioårsperioden 1974 - 1985 mer än halverats från 6318 till 2858 anställda (se kopia diagram). Nu gick det inte längre. I december 1985 vände sig Svenska varvs styrelse till regeringen och meddelade att den civila fartygsproduktionen inte kunde fortsätta utan ytterligare stöd från staten. Enligt olika beräkningar skulle det behövas

mellan 200-400 miljoner om året för att kunna upprätthålla produktionen, industridepartementet menade att det skulle krävas 800 miljoner för att rädda jobben. Kockums hade inte lyckats ta hem en enda order under de två sista åren. Konkurrensen var sådan att för att få order på en kryssningsbåt skulle man tvingas lägga sig 100 miljoner under själva tillverkningskostnaden. Regeringen meddelade i februari 1986 att den inte avsåg att ge något ekonomiskt stöd, någon vecka senare fattades beslut i styrelserna för Kockums varv och Svenska varv att lägga ned den civila fartygsproduktionen.

De fackliga organisationerna startade en kampanj för att rädda Kockums och fick bred tillslutning från riksdagsmän från alla partier. Regeringen uppvtaktades, namninsamlingar, demonstrationer och massmöten genomfördes och knappar med texten ”Vi tror på Kockums” trycktes upp. LO och TCO skrev rapporter där man bl.a hävdade att nedläggningen inte bara skulle innebära att 2858 kockumiter skulle bli arbetslösa utan att det även skulle dra med sig mellan 6000 -10000 andra arbetstillfällen. Men regeringen sa nej till fortsatt varvsstöd. Istället erbjöd man det s.k. Malmöpaketet för att få fart på Malmöregionen.

Malmöpaketet innebar bl.a:

- En Saabfabrik på varvsområdet (Volvo hade fått en förmånligt erbjudande att starta fabrik i Uddevalla när varvet där lades ned).
- Satsning på utbildning och forskning; centrum för marin- och undervattensteknologi, högskoleutbildningar inom teknikområdet.
- Inrättande av investmentbolaget Malmö Finans med inriktning på små och medelstora företag. Staten satsade 50 miljoner mot att det regionala näringslivet bidrog med 75 miljoner.
- Stärkande av den regionala utvecklingsfonden.

För att stödja de nästan 3000 kockumiter som drabbades av nedläggningen innehöll Malmöpaketet följande åtgärder:

- Pengar till Kockums att bygga ett handelsfartyg under avvecklingstiden
- Varvet får order om ombyggnation av 375 av SJ:s personvagnar vilket skapar 185 arbetstillfällen under sex år.
- 14 miljoner kr till Länsarbetsnämnden för att förstärka arbetsförmedlingen och upprätta kontor på Kockums.
- 28 miljoner kr extra till arbetsmarknadsutbildning.
- 20 miljoner kr till beredskapsarbete.
- 21 miljoner för att underlätta varvsanställda med yrkesskador att få nytt jobb eller få sin framtid ordnad.
- 9 miljoner kr extra till arbetsförmedlingen att användas som hjälp i särskilda fall.

Kockums idag

Sedan den civila fartygsproduktionen lagts ned 1987 inriktade Svenska varv AB (sedermera Celsius industrier 1987) sig på militära fartyg. Kockums verksamhet säkrades till stor del under 90-talet tack vare en beställning av ubåtar till Australien motsvarande 20 miljarder kronor. Sedan 1999 tillhör Kockums den tyska HDW-koncernen (Howaldtswerke Deutsche Werft AB). Kockums består av Karlskronavarvet AB, ett 40% ägande i Australian Submarine Corporation samt det Malmöbaserade forsknings- och utvecklingsarbetet inom området driftsystem med extremt luftberoende för ubåtar. Kockumsföretagen hade 2003 ca 1200 anställda i Sverige.

Kockumsandan

I Kockumsrapporten från 1969 framkom att många upplevde det som att den sociala miljön splittrats upp genom de många nykomlingarna och utlänningarna på arbetsplatsen. Rapportens författare menade att:

Solidariteten bland arbetarna är för det mesta låg. Det finns vissa lag där solidariteten är mycket hög, men mellan de olika lagen, i arbetarkollektivet som helhet, finns inte mycket solidaritet.

Med en sådan slutsats torde man inte kunna tala om en speciell Kockumsanda. Men flera saker vittnar om det motsatta. Först måste vi utgå ifrån att andan inte alltid behöver ha sett likadan ut. Liksom samhället i övrigt torde företagsandan ha förändrats över tid. Det som uttrycks i Kockumsrapporten 1969 är en längtan efter en tid innan lånearbetarna kom dit och som vi såg fanns det en tydlig vi-känsla hos kockumiterna versus lånearbetarna. Det faktum att rapporten skrevs kan t o m ha bidragit till att förstärka andan då Kockumsarbetarna nu fick tillfälle att formulera vad de tyckte om sin arbetsplats. Rapporten var ett stort steg för företagsdemokratien och över tusen personer slöt upp när den presenterades på Amiralen i Malmö 1970.

Viljan att berätta sin och företags historia måste också ses som ett utslag av någon slags anda. 1980 startade en ”Gräv där du står” cirkel på Kockums som sex år senare mynnade ut i boken Kockumsknogaren. I boken *Blåställ* samlade Jan Svärd öknamn och anekdoter från Kockums åt eftervärlden. I efterhand har det också kommit böcker som ger en smått nostalgisk tillbakablick såsom *Vi byggde förbannat bra båtar – 25 Kockumiter berättar* (1987) och *Kockums med våra egna ord* (2005).

Det var inte bara kockumiterna själv som skrev historia. Det kom flera akademiska avhandlingar som tog upp Kockums historia och Malmö museum satte 1984 upp utställningen ”Nagelapan”. Sammantaget måste denna uppmärksamhet ha bidragit till att förstärka självbilden som Kockumit.

Kockums var under många år den arbetsplats där man alltid kunde få jobb om man inte fick något annat. Samtidigt var det så att många stannade länge och att det inte var ovanligt att flera generationer män ur samma familj sökte sig dit. I boken *Kockums med våra egna ord* ges exempel på några familjer som varit starkt förankrade på Kockums såsom de fyra bröderna Dahlskog som jobbade med nybyggena, de fyra bröderna Lundal på svetsavdelningen och familjen Häggman som var kockumsarbetare i fyra generationer.

Det finns också exempel på (om än så unika) makar som båda arbetat på varvet. I boken *Vi byggde förbannat bra båtar* berättar traversföraren Maria Jurcula att hon maken Libero under 18 år hade olika skift för att slippa ha barnen på dagis. De träffades bara på helgerna och skrev brev till varandra i veckorna.

Som Malmös största arbetsplats under många år kom Kockums att få ett symbolvärde för staden. Alla, eller åtminstone många kände till någon som arbetade på Kockums. Några av Kockumsarbetarna var också välkända som fotbollsspelare i Malmö FF såsom Hans Malmström och Åke Månsson. Den i mest framgångsrike kockumiten var Sven-Åke Nilsson som var världsmästare på cykel. På så sätt blev Kockums en del av en Malmöitisk lokalpatriotism.

Kockumskranen var ett landmärke som man kunde orientera sig efter. Malmöbron som närmade sig hemstaden till havs eller till lands och siktade kranens siluett i horisonten visste att man snart var hemma. Kranens viktiga symbolvärde framgår av det intresse nedmonteringen mötte hos allmänheten och i medier. Det är också så att kranens konturer kan skönjas i logotypen för Malmö högskola som på ett sätt står för det nya Malmö.

Ljungmans – Dresser Wayne

Bilar och bensin

Världens första bensinstation lär ha tagits i bruk den 1 december 1913 i Pittsburg, Pennsylvania, USA. Innan dess var konsumenterna hänvisade till att köpa bensin på apotek och i färgaffärer. Utvecklandet av bensinpumpar hänger givetvis samman med bilismens framväxt. Redan 1862 konstruerade den fransk-belgiske ingenjören Lenoir en vagn som drevs av en förbränningsmotor. Tre år senare konstruerades den första bensinmotorn av den tysk-österrikiske uppfinnaren Siegfried Marcus. Det var dock först kring sekelskiftet 1900 som fabriksmässig tillverkning av bilar kom igång i Europa och USA. Bilen var dock något mycket exklusivt som var bara förunnad ett fåtal. Amerikanen Henry Fords T- Ford från 1908 var den första massproducerade bilen och kunde säljas till ett förhållandevis lågt pris till en bredare allmänhet. Från 1908-1927 utgjorde T-forden hälften av världens totala bilproduktion. Bilismen kom att växa i hela världen efter andra världskriget; 1945 gick det ca 133 invånare per registrerad personbil i Sverige, idag är motsvarande förhållande drygt 2 personer.

Jacob C Ljungman

I början av 1910-talet drev Jacob C Ljungman Firma Arvidssons eftr. tillsammans med Oscar Segerlund. Med ett trettiotal anställda reparerade man mindre fartyg och utförde smides- och plåtslageriarbeten. När firman i början av 1920-talet fick en förfrågan från oljebolaget Texaco om en apparat för distribution av "benzin" kunde man väl inte ana vilken utveckling detta skulle leda till. De båda kompanjonerna delade på sig och Jacob Ljungman bildade 1924 AB J. C. Ljungman Plåt- och järnindustri för att helt satsa på utrustning till bensin- och oljebranschen. Jacob Ljungman ledde företaget genom dess första expansiva utveckling, men i början av trettiotalet drog han sig alltmer bort från ledningen pga sjukdom. År 1936 lämnade Ljungman företaget och ledningen övertogs av hans svärson Erik Eklund som förvärvat hela aktieposten.

De tidiga pumparna

Inledningsvis tillverkades olika kärl för förvaring av eldfarliga oljor, men framförallt den av Mynt- & Justeringsverket godkända FATOS. Detta var ett femliters mätkärl vars avtappningsventil var förbunden med en handpump. Plåtskåpet vari kärlet och pumpen monterades hade en bredare nederdel vari ett liggande bensinfat anslöts. Det gick bra för firman och man hade svårt att hinna med alla beställningar En stor del av framgången låg i att Ljungman hela tiden utvecklade och skapade nya produkter. År 1926 lanserade Ljungman den mer utvecklade mätapparaten TOR med dubbla femliterskärl varav den automatiskt fylldes när den andra tömdes. TOR var ansluten till underjordiska 2000 liters cisterner. Nästa modell kom redan 1928. VICI hade ett 25-liters mätkärl med ett handtag på fronten där önskad kvantitet bensen kunde regleras. Ljungmans produkter spreds över världen. Förutom de 6000 pumpar som 1934 var utplacerade i de nordiska länderna, fanns varumärket i t ex Sydafrika, Irak och Sydamerika. År 1934, samma år som bolaget firade tioårsjubileum, godkändes genomströmningsmätaren STAR av justeringsmyndigheterna. STAR var ett eldrivet aggregat som kunde distribuera bensen i snabbare och jämnare takt.

Fabrikerna och personalen

Den första fabriken var belägen på Citadellskajen 15. När företaget år 1928 köpte upp AB Kylmaskins fabriker i Vellinge flyttade produktionen dit, medan huvudkontoret och konstruktionsavdelningen blev kvar i Malmö. Sommaren 1938 påbörjades byggandet av en ny fabrik vid Limhamnsvägen. I denna anläggning som byggdes ut under 1960-talet är företaget beläget än i idag. I början av 1950-talet förlades tillverkningen av oljeeldningsaggregat till en fabrik på Norra Grängesbergsgatan 7 i det nybildade bolaget Verkstads AB Star. Ljungmans upprättade också verkstäder och kontor i Norrköping (1959), Göteborg (1960) och Lidingö (1962). I Kastrup, Danmark fanns sedan 1954 en verkstad som 1959 utökades med ett provrum.

När bolaget var ett år gammalt 1925 räknade man tjugo anställda, vid tioårsjubileet

1934 hade bolaget ca 350 arbetare och tjänstemän inklusive de avdelningskontor man upprättat i Stockholm och Göteborg. 1989 var ca 550 personer anställda vid Limhamnsfabriken.

Amerikanarna tar över

I maj 1970 sålde Erik Eklund bolaget och detta blev en del av den amerikanska koncernen Dresser Industries med säte i Dallas, USA. Eklund kvarstod som styrelseordförande i Ljungmans Verkstäder och en ny svensk vd utsågs. De nya ägarna tillsatte dock under en övergångsperiod två amerikaner varav en var administrativ chef med ansvar för budget, planering ekonomi och en var produktionschef. Det hette att företaget skulle drivas som förut, men de som varit med ett tag märkte att ganska snart att så var inte fallet.

Företagsandan

I början av 1970-talet hade man problem med den höga personalomsättningen vilket vid tiden var ett mer eller mindre generellt fenomen inom verkstadsindustrin. Den nya företagsledningen försökte komma åt detta genom att öka informationen till de anställda. I augusti 1970 kom första numret av Pumpen – Nyhets- och informationsorgan för alla anställda vid Ljungmans. I denna fanns det utrymme för ledningen att kommunicera med personalen, men även plats för fackföreningarna och de olika fritidsklubbarna. Här knöts också de anställda i Malmö, Göteborg och Norrköping samman till en gemenskap genom att figurera i samma tidning. I nr 5 av Pumpen 1970 får vi t ex veta att den artonåriga Lehna Andersson som arbetade som telefonist och lagerbokförerska på Ljungmans i Göteborg förvisso kom på andra plats när Hisingen skulle utse Lucia, men att hon åtföljd av fem tärnor lussade på företaget. I samma nummer meddelade företagsnämnden i Norrköping att de 50 öre/kopp som man fick in i kaffepengar skulle läggas i kassan för fritidsverksamhet. Pumpen utsåg också *Månadens Ljungman*, en erfaren medarbetare som intervjuades och fotograferades.

Bolagets ambitioner att skapa en företagsanda föll väl ut. Intresset för den julfest som företaget ordnade för de anställdas barn och ungdomar i januari 1971 var så stort vilket

att tillställningen måste flytta från Limhamns Folkets hus till Moriskan i Folkets park. Personalintendenten Eddie Kärrheden menade att det stora intresset för julfesten innebar att:

Vi verkligen har möjlighet att lyckas skapa de kontakter vilka vi inte hinner knyta på arbetstiden. Inte minst vill vi skapa kontakt med våra utländska arbetskamrater.

Inför festligheterna hade festkommittén gått ut i personaltidningen Pumpen och vädjat till bolagets utländska medarbetare att organisera en grupp som skulle demonstrera sitt hemlands danser.

1979 i samband med FN:s internationella barnår tog företagsledningen och fackföreningarna initiativ till att låta personalen ta med sina barn och visa sin arbetsplats. Efter att de 22 barnen gjort en rundvandring i två grupper fick de vara vid sin förälder i en halvtimme varefter de bjöds på tårta och läsk. Besöket avslutades med pingis och motionscykling.

Alltsedan 1940-talet utövade personalen på Ljungmans idrotter av olika slag. I början av 70-talet bildade de olika idrottssektionerna Ljungmans IF. I föreningen utövades badminton, bordtennis, bowling, fotboll (inom- och utomhus), golf, handboll, hockey-bockey, schack, gymnastik, skytte och tennis. Senare tillkom även styrketräning och fiske. Ljungmans hade en del framgångar, i synnerhet i skytte. Personaltidningen Pumpen kunde i november med glädje meddela att Carin Lynhagen som arbetade som sekreterare på kontoret i konkurens med 25 andra skyttar blivit korpmästarinna i mauser liggande.

Personaltidningen Pumpen kom efterhand att ägna mer och mer utrymme åt de anställdas röster. I reportaget *Rapport från en servicebil* från 1979 berättade servicemontören små anekdoter från sin arbetsvardag. En av dem lyder så här:

Detta inträffade på en station i Hyllinge. Medan jag höll på med en reparation kom det en kund för att tanka på sedelautomat. Han undrade hur han gjorde och fick upplysning om att man stoppar sedlarna i sedelautomaten. (För den

som inte vet det, finns det en mycket tydlig anvisning, på ovandelen av automaten, var och hur man stoppar i sedlar.)

Kunden gick bort till automaten och jag fortsatte att arbeta. Kunden kom tillbaka och sade att det inte gick att tanka. Pistolventilen satt i tanken och jag frågade var han lagt sedlarna. Då visade det sig att han hade rullat ihop dem och stoppat upp dem i pistolupphängningen på mätaren.

Dresser Wayne idag

Dresser Wayne i Sverige har idag 330 anställda och omsätter ca 430 MSEK. Till hemmamarknader räknas förutom de nordiska och baltiska länderna även Ryssland, Ukraina och Kazakstan.

CEMENTA*

* Namnskicket kan ibland verka förvirrande. För närmare definitioner se bifogade bilagor ur NE på sökorden Cementa AB och Scancem AB s.40.

Murbruk och cement

Konsten att blanda bränd kalk och sand till murbruk var känd redan av fenicier och assyrier för mer än 2500 år sedan. Men det som vi idag känner som cement är en engelsk innovation från början av 1800-talet. Redan 1759 hade den engelske ingenjören John Smeaton upptäckt att murbruket blev starkare om kalkstenen innehöll vissa procent kisel syra och lerjord. År 1824 lyckades hans landsman Joseph Aspdin på konstgjord väg att framställa ett hållfast cement genom att bränna en blandning av kalk och lera vid mycket hög temperatur. Den nya produkten fick namnet Portlandcement efter halvön Portland som var känd för sin förträffliga byggsten. Metoden utvecklades och förbättrades och på 1850-talet fanns det fabriker i såväl England som Frankrike och Tyskland. De två första skandinaviska fabrikena byggdes i Danmark slutet av 1860-talet. Den industriella revolutionens nybyggnation av fabriker, hamnar, broar, bostäder m.m. medförde ett ökat behov av cement. Importen till Sverige ökade med 900 till 2000 ton per år under 1860-talet. I slutet av årtiondet började ingenjörerna Otto Fahnehjelm och A. W. Lundberg undersöka möjligheterna att starta en svensk cementfabrik.

Kalkbrytning med anor

Namnet *Limhaffen* (Limhamn) som betyder kalkhamn omnämns i flera danska skrifter från 1500-talet vilket tyder på att man bröt kalk i området redan då. Från 1622 finns det dokument som visar att de tre holländarna Johan de Willon, Abraham de la Hay och Conrad von Norenborg erhöill privilegium av Kristian IV att anlägga ett kalkbruk på platsen. Privilegiet innebar bl a ensamrätt att bränna kalk inom tio mils radie, sänkta tullavgifter och rätt att bryta kalk på kronans mark under 12 år. Verksamheten kom så

småningom att tas över av en viss Bartholomeus Michelsen, mest känd som en av ledarna i motståndet mot svenskarna efter freden i Roskilde 1658. Genom en kupp skulle svenskarna i Malmö överrumplas och staden återtas. Upproret misslyckades, Michelsen och de andra ledarna halshöggs, kalkbruket i Limhamn drogs in till den svenska kronan som arrenderade ut det till olika intressenter.

Bruket kom att drabbas hårt av de fortsatta konflikterna mellan Sverige och Danmark, i synnerhet 1709-1710 års krig. Det kom att ligga öde till 1728 då Frantz Suell, en nyinflyttad köpman från Lybeck, tog över som arrendator och investerade kapital för att utveckla verksamheten. Genom beslut i kammarkollegium 1785 kom familjen Suell så småningom få full äganderätt till kalkbruket. Det är svårt att uppskatta hur många som arbetade med den tidiga kalkhanteringen. Av ett rättegångsprotokoll från 1674 får vi veta att kalkbränningen sysselsatte tre kalkbrännare under 6-7 veckor om våren och under tre veckor under hösten. Men dessa måste rimligtvis ha haft arbetskarlar till sin hjälp för att klara av hanteringen. 300 skeppund (51 ton) kalksten skulle brytas och transporteras för att fylla kalkugnen. Varje dygn under bränningsperioden skulle det fyllas på. Dessutom behövdes 18 tunnor stenkol per dag köras fram. Därefter skulle de 144 tunnor bränd kalk som producerades varje dag och packas och transporteras. Enligt Uppsalalaboratorn Anders Tidström som besökte Limhamns kalkbruk 1756 sköttes verksamheten av 7 arbetskarlar, men förmodligen bistods dessa säsongvis av människor i lokalsamhället.

Skånska cementaktiebolaget bildas

Genom äktenskap och arv kom kalkbruket så småningom i familjen Kockums ägo. Industriledaren Frans Henrik Kockum som drev Suellsläktens gamla tegelbruk i Lomma 15 km norr om Malmö hade börjat intressera sig för det nya byggnadsmaterialet cement som bestod av kalk och lera. I Lomma fanns den högklassiga lera som behövdes, vid Limhamns kalkbruk som drevs av hans kusiner Peter och Ludvig Kockum fanns det kalk. Frans Henrik Kockum var ingalunda den ende som såg möjligheterna i att börja med cementtillverkning i Skåne. År 1871 bildades Skånska Cement AB. Bland aktie-tecknarna märktes kronprins Oscar, kapitalstarka godsägare såsom Baltzar von Platen till

Christinelund, Arvid Posse till Charlottenlund (sedermera Sveriges statsminister), Jules Stjernblad till Marsvinsholm, landshövdingen Gustaf Lagerbjelke och den ovannämnde industrimannen Frans Henrik Kockum. Bolaget köpte upp Limhamns kalkbruk och Limhamnsgården med tillhörande kalkbrott, men istället för att bygga cementfabriken där av råmaterialet fanns övertygade F. H. Kockum styrelsen om att uppföra denna i Lomma. Argumenten var att det där fanns byggnader för verksamheten, bostäder för arbetarna, torklador för cementstenen, tegel för fabriksbygget och framförallt en hamn.

R. F. Berg vid rodret

År 1873 anställde bolaget kemiingenjören Rudolf Fredrik Berg (1846-1907) som disponent med tekniskt och merkantilt ansvar (se även särskild artikel om R. F. Berg s. 41). Efterhand som marknaden utökades växte också behovet av en utökning av fabriksanläggningen. På inrådan av disponent Berg lät bolaget uppföra en ny cementfabrik på Limhamn där huvuddelen av råmaterialet fanns. Fabriken stod färdig år 1889. Under perioden 1906-1912 varierade arbetsstyrkan i cementfabriken mellan 291 och 420 arbetare, därtill skall räknas ca 80 man som arbetade i bolagets tunnbinderi.

R. F. Berg hade skaffat sig erfarenheter på såväl kalk- som tegelmarknaden i värdet att ha gemensamma försäljningsorganisationer för att kunna hävda sig mot import och ta andelar på den internationella marknaden. År 1893 konstituerades ett nytt bolag, Skånska cementförsäljnings AB (Cementa) vari Skånska cementaktiebolaget som hade aktiemajoritet samarbetade med sina tidigare konkurrenter Ölands cement AB och AB Visby cementfabrik. De tre cementbolagen förband sig att inte sälja cement till någon annan än försäljningsaktiebolaget.

År 1884 ingick Skånska cement AB ett samarbete med firmorna Gertdts, Nielsen & C:o i Malmö och Waldemar Petersen & Frimodt i Köpenhamn vilka ägde Annetorps kalkbruks AB som också bröt kalk i Limhamn. Det nya bolaget AB Förenade kalkbrotten bildades vari Skånska cement och Waldemar Petersen & Frimodt ägde var sin halva sedan den tredje samarbetspartnern blivit utköpt. Det nya bolaget ägde marken och kalkstensbrytningen bedrevs på entreprenad av Skånska cement AB. Bolaget var expansivt. I

en redogörelse för verksamheten 1884-1908 under rubriken ”Åtgärder till hämmande af konkurrerrens” redovisas hur bolaget köpte upp bolag och egendomar så fort någon annan försökte bryta kalk och hur samarbeten inleddes med andra producenter genom att bilda nya bolag såsom t ex Gotlands förenade kalkbrotts försäljnings AB 1903 (sedermera AB Gotlands kalkverk). 1916 köpte Skånska cement upp hela aktieposten och tog över dess verksamhet.

Under den första femårsperioden 1884-1888 levererades i genomsnitt ca 52 000 kubikmeter kalksten och ca 10 000 kubikmeter biprodukter (flinta, mörja och lera) med en nettovinst på ca 40.000 kr. Tjugo år senare 1904-1908 levererades i genomsnitt ca 86 000 kubikmeter kalksten och ca 90 000 kubikmeter biprodukter till en nettovinst av ca 172 000 kr. Under perioden 1906-1912 arbetade mellan 359 och 496 man i Limhamns kalkbrott. Cementindustrin i Limhamn sysselsatte alltså inalles ca 1000 man.

Skånska cementgjuteriet bildas

Disponent Berg hade vid ett besök på världsutställningen i Paris 1878 blivit inspirerad att hitta fler användningsområden för cement såsom prydnader för byggnader, cementplattor, trappor etc. Tillsammans med sin kamrer Carl J. Åkerman började han göra provgjutningar i bolagets källare. Inledningsvis ställde sig Skånska cements styrelse skeptiska till projektet, men sedan det börjat bära sig ekonomiskt blev man mer positiv. År 1884 byggdes en fabrik på Citadellskajen i Malmö och snart hade verksamheten vuxit till en sådan omfattning att man beslöt att avknoppa verksamheten i det självständiga bolaget Aktiebolaget Skånska cementgjuteriet (sedermera Skanska). Företagets ändamål var ”att tillverka och försälja byggnadsmaterialer och utföra byggnadsarbeten.”

År 1896 anlades en fabrik på Limhamn. Under R. F. Bergs ledning kom Skånska cementaktiebolaget också ta initiativ till att bolag som Limhamns Hamn AB (1881) och AB Malmö - Limhamns järnväg (1887) bildades. Det senare var vid sekelskiftet 1900 Sveriges mest lönsamma järnvägslinje.

Wehtje tar över

Disponent Berg dog hastigt av sin diabetes 1907 och vice häradshövding Ernst Wehtje utsågs till verkställande direktör. Wehtje hade en lång bakgrund inom bolaget. Han hade som ung sekreterare i Malmö stadsfullmäktige mött R. F. Berg och erbjudits att bli sekreterare och ombudsman i bolaget. Från 1897 var han ledamot i styrelsen och 1903 utsågs han till kassadirektör i bolaget. Wehtje var en annan slags företagsledare än Berg. Han framstod inte som en patriark med en religiös kallelsetanke som innersta drivkraft. Den ledande tanken för honom var att trygga bolagets ekonomi och att expandera. Enligt historikern Alf Åberg besatt han organisationstalang, personalkännedom, skicklighet att förhandla och ett balanserat omdöme. Åberg skriver vidare att Wehtje ”ägde en klar uppfattning om livets realiteter, överilade sig aldrig och förstod att överbrygga motsättningar på ett smidigt och varsamt sätt.”

Det första världskrigets utbrott drabbade cementindustrin. Inledningsvis sjönk avsättningen i Sverige och exporten minskade drastiskt då den ryska marknaden helt försvann. Redan 1916 var efterfrågan åter stor på den svenska marknaden och exporten drevs upp genom stora leveranser till Sydamerika. Kriget kom dock att fortsätta göra sig märkbart genom och tvinga upp cementpriset i o m att kostnaderna för det importerade kolet fyrdubblades. När sjökriget tilltog 1917 och bränsletillgången minskade befarade den svenska regeringen att det skulle bli cementbrist och utfärdade exportförbud. Skånska cement gjorde så goda förtjänster under krigsåren att bolaget för första gången i sin historia kunde lösa alla sina skulder. På så vis var man också rustade att klara sig igenom efterkrigsdepressionen 1918-1920.

Från 1921 började avsättningen att öka igen och bolaget fortsatte sin expansiva strategi och strävan efter att hämma all konkurrens. 1922 köptes den estniska cementfabriken Port Kunda upp och 1925 inkorporerades Maltesholms Cement AB. Depressionen i början av 30-talet var kännbar men innebar ingen kris för bolaget som köpte en större aktiepost i den lettiska Rigaer Zementfabrik och förvärvade AB Visby cementfabrik, Slite Cement och Kalk AB, Gotländska Cementaktiebolaget Rute och cementfabriken i Klagshamn.

I sin faders fotspår

Ernst Wehtje drog sig tillbaka från befattningen som vd i maj 1936. Till hans efterträdare utsågs sonen Ernst Wehtje jr. Han hade liksom sin far läst juridik och därefter studerat vid handelshögskolan i Stockholm. Sedan 1929 fungerade han som andre verkställande direktör vid sin faders sida.

Under 30-talet rationaliserades produktionen genom att fem fabriker lades ner och att fabriker i Limhamn, Slite och Hällekis byggdes ut. Det var goda tider för Cementbolaget och de beräknades hålla i sig. Men det andra världskriget kom att förändra situationen radikalt. Liksom under första kriget var den stora hämskon kolimporten. Staten lade statsbeslag på all cement som fanns i lager och ransonering infördes.

Vid freden 1945 spåddes framtiden ljus, nu förväntades bostadsbyggandet komma igång. 1946 var försäljningsnivån 30 % högre än 1939 då kriget bröt ut. Utvecklingen höll i sig och bolaget lät på 1950-talet bygga ut sina fabriker. I Limhamn som var landets största cementfabrik anlades en ny roterugn som med sina 166 meter blev Europas längsta av sitt slag.

Utbyggnad under 1960-talet

Ernst Wehtje jr drog sig tillbaka från uppdraget som vd 1957 och tillträdde som bolagsstyrelsens ordförande. Ny vd blev Elam Tunhammar som hade förutom en bakgrund i cementindustrin även hade erfarenhet från bl a Electrolux, Sveriges industriförbund och Svenska tobaksmonopolet. En mycket liten del av produktionen gick på export men det svenska behovet mer än fördubblades under perioden 1950-69. Det var en hög och jämn utveckling under 60-talet och fabriker byggdes ut. Istället för att frakta kalkstenen från kalkbrottet i Limhamn med järnvägsvagnar till cementfabriken vid Limhamns hamn anlades ett råverk vid kalkbrottet. Där förvandlades stenen till slam som sedan transporterades via ett löpande band via en 2 km lång tunnel till fabriken. Kapaciteten var 900 ton slam/timme. Ytterligare en roterugn anlades och nu kunde produktionen fördubblas. 1968 invigdes den nya anläggningen av finansminister Gunnar Sträng som hyllade bolaget för sin ansvarskännande samhällsinsats.

Monopol och motgång

1968 avgick Tunhammar som vd för att bli styrelsens ordförande och ersattes av Sten Lindh som hade bakgrund i utrikesförvaltning, finansdepartementet och som ambassadör vid EEC. Under Lindhs ledning kom den strävan mot monopolställning som präglade bolaget alltsedan dess begynnelse att fullföljas. I början av 1970-talet inleddes förhandlingar mellan Euroc och det delvis statsägda Gullhögen om ett samgående. 1973 blev Gullhögen genom uppköp ett dotterbolag till Cementa och därmed ett dotterdotterbolag till Euroc. Staten sålde sitt innehav i Gullhögens bruk och köpte för motsvarande belopp 5 % av aktierna i Cementa och vann representationsrätt i dess styrelse. Bolaget hade nu monopol på cementtillverkning i Sverige.

Det svenska behovet av cement hade minskat under några år. Produktionen hölls delvis uppe av en stigande export, men dess andel var nästintill obefintlig. Den polska cementindustrin som var under uppbyggnad började konkurrera på den svenska marknaden med ett pris som låg 20 % under Cementas. Redan innan uppköpet av Gullhögen hade bolaget börjat utreda möjliga rationaliseringsåtgärder. Man bestämmer sig för att lägga ned Hällekis och bygga ut Slite. 1976 sägs 116 personer (ca 40 %) upp vid cementa i Limhamn något år senare får resten gå när Limhamnsfabriken läggs ned.

Insikt och åsikt

Under den strukturomvandling som Cementa genomgick vid början av 1970-talet tog koncernen initiativ till en inventering av aktuella problem och frågeställningar inom olika delar av organisationen. En utomstående konsultgrupp genomförde en rad intervjuer som publicerades i skriften Cementa: åsikt - insikt. Då de flesta personer som uttalade sig är helt anonymiserade går det inte att se inom vilken del av koncernen de arbetar och på vilken nivå. Dock finns ett gruppsamtal om Cementa som arbetsplats där Tor Blomquist från koncernledningen möter personal från olika delar av koncernen. I detta sammanhang uttryckte Preben Karlsson sig så här om arbetsmotivationen:

Det var en väldigt frimodig anda i Limhamn. Folket hjälptes åt. Men i takt med den komplicerade värld vi lever i infördes stämpelklockor (...) Från företagets sida undrar man sen väldigt mycket över varför en verkstadsarbetare från Limhamn t ex inte är lika effektiv som på andra ställen inom koncernen. Det tror fan det, när man tar bort arbetsglädjen.

Koncernbildningen hade sina fördelar då det motverkade att små bolag slogs ut och att människor blev arbetslösa. Å andra blev kontakterna mellan produktion och ledning allt färre vilket många anställda upplevde som negativt. En anställd inom Cementa uttryckte sig så här:

Jo, många ute hos oss betraktar Cementa som *Dom där inne*. Vi har ingen kontakt med själva huvudkontoret. Som en liten förvaltning har vi tidigare varit vana att arbeta under en direktör som på ort och ställe gav oss en viss kampanda – vi kände oss som en enhet. Detta saknar vi idag.

Tor Blomquist från koncernledningen såg företagsnämnderna som ett instrument för ledningen att ”komma till tals med folk och få ut saker och ting”. Dessa verkar ha fungerat bättre och sämre inom olika delar av koncernen. Ett problem på många ställen var att tjänstemän och arbetsledare inte engagerade sig utan teg i företagsnämnderna. Detta hängde samman med de spänningar mellan tjänstemän och arbetare och som tydligt framgår av gruppsamtalet. En av arbetarrepresentanterna är inte sen med att ta tillfället i akt att få en komisk poäng:

När det gäller tjänstemännen i företagsnämnden har vi många gånger skojat och sagt att det verkar som om de inte hade några andra problem än lite fönsterdrag, takdropp och hur de skall kunna få nya kontorsmöbler.

Inte heller under det gruppsamtal som genomfördes tog tjänstemannarepresentanten för sig nämnvärt utan svarade tydligt, men diplomatiskt på de frågor som förelades honom.

Detta hängde samman med att tjänstemännen inom koncernen upplevde sig som i kläm mellan ledning och arbetarkollektivet. De hade en annan ställning i arbetsgivarens ögon. Två av arbetarrepresentanterna uttryckte det så här i diskussionen:

Svensson: - Får jag ta upp en annan sak. Det gäller premier. När någon fyller 50 år så får vederbörande om han är tjänsteman en litografi och om han är arbetare så får han blommor.

Karlsson: - Ingalunda, man får köpa den själv...

Svensson: - Låt mig få fortsätta. När en tjänsteman pensioneras blir det fest på hotellet. När en jobbbar pensioneras avtackas han med en kopp kaffe.

Cementanytt

Hösten 1950 startade Skånska cement AB sin första personaltidning. I det första numret uttryckte företagets vd Ernst Wehtje avsikten med projektet:

Om en tidning skall fylla en av sina viktigaste uppgifter – att stärka och fördjupa samhörigheten mellan bolagets anställda – fordras inte blott intresse att läsa tidningen utan också villighet att lämna bidrag till densamma. Den får alltså inte endast skrivas för utan måste även skrivas av bolagets anställda.

Redaktören för Cementanytt tjugo år senare var dock desillusionerad och menade att informationen för det mesta bara gick åt ett håll. Så här skrev han i rapporten *Insikt och Åsikt*:

Cementanytt vill gärna vara något slags Allt för alla men dit har vi inte kommit. Inte än. Felet är inte bara mitt. Det är ditt också. Lösenordet är kommunikation.

Cementa idag

Euroc AB (tidigare Skånska cement AB) fortsatte sin strävan att vinna kontroll över marknaden genom att 1986 samordna sina internationella cementaffärer med den norska Akerkoncernen i det gemensamt ägda Scancem. Under 1990-talet sammanfördes även Akers inhemska cementrörelse och två finska företag i Scancem. 1999 förvärvades Scancem av den tyska koncernen Heidelberg Cement AG. Koncernen är en av världens ledande inom området och med ca 36 800 anställda och verksamhet i 50 länder.

Bilaga: Utdrag ur Nationalencyklopedin

Scancem AB

Scancem AB, Malmö, tidigare koncern med tillverkning och distribution av byggmaterial. Verksamheten hade sin tyngpunkt i cementrörelsen, med tillverkning i bl.a. Slite och Skövde, Brevik och Kjølsvik i Norge, Pargas och Villmanstrand i Finland. Inom området byggmaterial tillverkades bl.a. murbruk, tegel och kalksandsten, och inom området betong tillverkades bl.a. grus, singel och makadam. S. grundades 1871 under namnet Skånska Cement AB, och Sveriges första cementfabrik byggdes i Lomma. Den följdes 1889 av en anläggning i Limhamn. Vid denna tid avknoppades AB Skånska Cementgjuteriet (nuv. Skanska AB). S. var även involverat i sanitets- och elektroindustrin genom bl.a. AB Iföverken 1927–90. År 1986 beslöt Euroc AB och norska Akerkoncernen att samordna sina internationella cementaffärer i det gemensamt ägda Scancem. Genom fusioner under 1990-talet kom de finska företagen Partek samt Metra Oy och Akers inhemska cementrörelse att sammanföras med S. Under åren 1969–73 hette bolaget *Cementa AB*, 1973–92 *Industri AB Euroc* och 1992–96 *Euroc AB*. År 1999 förvärvades S. av den tyska koncernen HeidelbergCement AG och verksamheterna integrerades i denna multinationellt verksamma byggmaterielkoncern.

Cementa AB

Cementa AB, Danderyd, ett av Sveriges största byggmaterialföretag med tillverkning av bl.a. cement. C. bedriver verksamhet i Slite, Skövde och i Degerhamn. Cementanamnet användes ursprungligen för ett försäljningsbolag gemensamt för flera producenter, Svenska Cementförsäljnings aktiebolaget, grundat 1871. Detta var sedan 1966 helägt av Skånska Cement AB (senare benämnt Euroc, som 1996 ändrade namnet till Scancem AB). År 2002 var omsättningen ca 1,1 miljarder kr. och antalet anställda ca 550. Sedan 1999 ingår företaget i den tyska byggmaterialkoncernen HeidelbergCement. Koncernen, som är en av världens ledande inom området, bedriver verksamhet i ca 50 länder, har ca 36 800 anställda och en omsättning på ca 60 miljarder kr.

R. F. Berg (1846-1907)

En omstridd person

Rudolf Fredrik Berg var både i sin samtid och i eftermälet en omstridd person. I huvudsak kan man tala om två motsatta bilder, å ena sidan Berg som filantropen och arbetarvännen, å andra sidan Berg som arbetarrörelsens fiende no 1.

Mycket av det som skrivits har tagit intryck av Folke Mellvigs biografi ”Industrikung och idealist – boken om R. F. Berg”, som kom ut till hundraårsminnet av Bergs födelse 1946. Såväl författaren som bokens beställare A. E. Ljung hade bakgrund i frireligiösa kretsar. Det är kanske därför inte så konstigt att boken skildrar en R. F. Berg med den kristna tron som innersta drivkraft. Biografen tar sin utgångspunkt i att Berg en gång lär ha yttrat:

”Jag fick ett bra arv efter mina föräldrar. Av min far lärde jag mig att arbeta och av min mor att bedja.” Därefter följer en litania över Bergs insatser som företagsledare, kommunalman och framför allt som kristen filantrop.

En annan bild av Berg ges i Axel Uhléns ”Facklig kamp i Malmö under sju decennier”. Här lyfts R. F. Bergs hårdnackade motstånd mot arbetarrörelsen fram. Enligt skriften utsattes fackföreningens pionjärer av ständiga trakasserier av Skånska cements företagsledning och bolaget drog sig inte för att avskeda obekväma arbetare.

Företagsledaren

Rudolf Fredrik Berg föddes 1846 som äldsta barnet i skara av sju syskon till läkaren, sedermera förste överdirektören för Statistiska centralbyrån, Fredrik Berg och dennes hustru Emma. Efter studier till ingenjör vid Tekniska institutet i Stockholm med examen 1868 företog han några års studieresor och praktik innan han 1871 inträdde som disponent i Liljeholmens vinfabrik som ägdes av släkten. Han började dock se sig om efter något an-

nat och våren 1873 kunde han tillträda som disponent för Skånska cement AB efter att ha konkurrerat ut ett femtontal medsökande. Det var säkert till den unge ingenjörens fördel att fadern kände en del personer i bolagets styrelse sedan sin studietid i Lund.

Förutom att leda Skånska cement AB under perioden från 1873 till sin död 1907 engagerade sig Berg i en rad andra bolag. Bland dessa bör nämnas Skånska cementgjuteriet (sedermera Skanska) som startades på initiativ av Berg och vari Skånska cement hade aktiemajoritet, AB Förenade kalkbrotten; ett samarbetsprojekt mellan Skånska cement och två andra firmor som bröt kalk i Limhamn med vardera 1/3 aktieinnehav, Svenska cementförsäljnings AB (sedermera Cementa); ett samarbetsbolag mellan Skånska cement AB, gotländska och öländska cementtillverkare vari det förra hade aktiemajoritet, Ångbåtsbolaget Beck-Friis som huvudsakligen skeppade kalk åt Skånska cement AB.

Berg hamnade också i styrelsen för tvålfabriken Campana; vari han placerade Lind, en friireligiös vän från ungdomstiden som direktör. Ett annat exempel på ett sådant förfarande var när han lät anställa kassören för K. F. U. M. i Stockholm som disponent för Malmö nya ångköks AB som drev hotell Temperance i Malmö. Av betydelse för Limhamns utveckling är också bl.a. Limhamns hamn AB och Malmö - Limhamns järnväg AB båda med Skånska cement som majoritetsägare och Malmö snickerifabrik (sedermera Tarkett) som Berg lät flytta till Limhamn.

Patriarken

R. F. Berg var en typisk s.k. patriarkal företagsledare. Detta kom bl. a till uttryck i att han skapade en pensionskassa och liv- och skadeförsäkringar för sina arbetare. Ett sådant förhållningssätt kan både ses som ett innerligt socialt ansvar som en strategi för att vinna arbetarnas lojalitet och på så vis hindra facklig organisering. R. F. Berg gjorde sig riksbekant som den som först tillgrep lockouten i Sverige. Detta skedde vid en konflikt i Lomma 1889. Trots hjälpinsamlingar höll arbetarna inte stånd mer än i några veckor. Arbetsgivarna drev igenom sitt krav att den socialistiska arbetarklubben skulle nedläggas och ett fyrtiotal av de mest aktiva arbetarna avskedades.

Nio år senare, den 24 maj 1898, samlades ett femtiotal kalkbrotts- och cementarbetare i en gårdskrok på Limhamn för att starta en lokal fackförening. Anders Nordqvist från

Malmö grovarbetarförening var där och talade. Mötet antog Malmöavdelningens stadgar med vissa justeringar och en styrelse valdes. Disponent Berg reagerade direkt. Genom en cirkulärskrivelse till arbetarna daterad den 4 juni skrev han:

Det har kommit till min kännedom, att främmande personer i hemlighet för mig påverka eder att bilda en fackförening, men att flera av eder äro ledsna över deras opåkallade inblandning i edra egna angelägenheter. Jag anser det därför vara min skyldighet att skydda eder personliga frihet, så att var och en må kunna fritt besluta i denna för eder ytterst viktiga fråga.

Berg ville ha ett ömsesidigt förtroende mellan honom och arbetarna och som ett alternativ till en förening erbjöd han arbetarna att utse tio förtroendemän som kunde samråda med disponenten i frågor som angick arbetarnas gemensamma intressen. Arbetarna inbjöds därför till en omröstning i kalkbrottets pumphus där man med slutna valsedlar skulle besvara frågan:

Önskar ni, att inom arbetarna vid Limhamns Kalkbrott bildas en fackförening med anslutning till liknande föreningar i landet.”

Utslaget av omröstningen blev att fackföreningen skulle bibehållas och den 17 juli deltog denna i den stora demonstrationen för föreningsrätten i Malmö.

R. F. Berg tvingades byta strategi. Redan under 1890-talet försökte han att få till stånd en branschöverskridande arbetsgivarförening i Skåne, men detta förverkligades inte förrän 1902 genom Allmänna arbetsgivarföreningen i Malmö. Samma år bildades SAF i Stockholm vars styrelse han invaldes 1906. I ett föredrag samma år avsåde han sig sitt patriarkala förhållningssätt till arbetarna och förespråkade att arbetsmarknadens parter skulle mötas och träffa kollektiva avtal.

Filantropen

Berg hade ett starkt religiös övertygelse. Tillsammans med sin första hustru Amelie engagerade han sig i söndagsskoleverksamheten i Malmö. Hans andra hustru Stephanie blev ordförande i K. F. U. K. och Berg kom sitta i styrelsen för Skånes söndagskoleförening, Sveriges söndagsskolförbund och vara ordförande för Evangelisk Lutherska missionsällskapet i Malmö. Berg hade ett ekumeniskt förhållningssätt. Han behöll banden Evangeliska fosterlandsstiftelsen och statskyrkan där hans bror Edvard var präst och stod öppen för samarbete med Frälsningsarmén och baptister. I såväl Limhamn som Malmö lät han bilda bolag för att kunna uppföra lokaler för religiös verksamhet. Religiositeten kom till uttryck i hans filantropiska och sociala arbete. Som aktiv i Föreningen för värlösa och fallna gjorde Berg besök på sinnessjukhus och fängelser, han var ordförande i föreningen, sedermera bolaget Malmö barnhem och engagerade sig i sjömansmissionen.

Religiositeten kom också till uttryck i Bergs patriarkala förhållningssätt till sina arbetare. Han verkade för att få en präst till Lomma och då biskop Flensburg i Lund var motsträvig bjöd han själv in en teologie kandidat att predika för arbetarna i ett cementmagasin och senare kallade han diakonissor till församlingsvården. Detta gillades inte av arbetarrörelsen och Berg gick under nicknamnet ”Cement - Jesus” i tidningen Arbetet.

Bland alla de föreningar som Berg engagerade sig i bör ytterligare två nämnas. Den ena är Malmö nya föreläsningförening på vars böcker som grundval Malmö stadsbibliotek grundades 1905. Den andra är Skånska ingenjörsklubben (se särskild artikel s. 45).

Berg engagerade sig också politiskt. Sedan 1882 satt han i Malmö stadsfullmäktige vars vice ordförande han var 1907. År 1906 gick han med i den nybildade frisinnade föreningen och ställde upp i ett fyllnadsval till riksdagen, men förlorade mandatet till socialdemokraten Värner Rydén.

Minnet av R. F. Berg

I december 1907 reste Berg för att delta i ett styrelsesammanträde i Stockholm. Under resan insjuknade han hastigt till följd av sin diabetes och dog på Sofiahemmet den åttonde december 1907. I Limhamn startade en grupp blåbandister, en nykterhetsorganisation

med starka band till Sveriges Missionsförbund, en barnloge som gavs namnet R. F. Bergs minne (att välja namn efter en företagsledare var inget ovanligt, i Malmö fanns logen F.H. Kockum). Föreningen tynade dock bort efter några få år. I Limhamns köpings kommunalnämnd väcktes 1911 en motion om att avsätta pengar för att resa en byst av R. F. Berg, men förslaget avlogs. Uppenbarligen ville kommunalnämndens ordförande och Skånska cements nye vd Ernst Wehtje blicka framåt och inte hålla fast vid det gamla. Närmare fyrtio år efter Bergs bortgång, när väl ”framtiden” väl infunnit sig, restes en staty över R.F. Berg vid Strandgatan på Limhamn.

Skånska ingenjörsklubben

I november 1882 bildade ett sjuttioal personer Tekniska föreningen i Malmö. Många av medlemmarna hade dock inte någon teknisk utbildning utan var med i egenskap av intressen i hantverk, handel och sjöfart. Intresset svalnade dock ganska snart och föreningen tynade bort för att formellt upplösas 1887. Kassan donerades till Tekniska läroverket i en speciell fond.

Ingenjör Oscar Lundberg höll dock idén om en sammanslutning levande. I november 1887 sammankallade han en skara män till ett konstituerande möte för Skånska ingenjörsklubben. Syftet var att främja den skånska ingenjörskonsten och därmed samhällsutvecklingen i södra Sverige. Till styrelsens ordförande utsågs R. F. Berg och till vice ordförande valdes F. H. Kockum. Den senare åtog sig att se till så att klubben på prov under tre månader skulle få fritt öl från det Mattsonska bryggeriet i vars styrelse han också var ledamot.

Under klubbens första tid var sällan mötesdeltagarna mer än ett tiotal. Mötena inledes med föredrag med efterföljande diskussion t ex ”Hängande järnbanor i Amerika” eller ”Legeringar av järn och nickel”. Därefter intogs öl och smörgåsar. Medlemskadern växte och var 1894 uppe i 100 man. Klubben kom under sina första år att periodvis hyra in sig i olika lokaler och däremellan hålla sina möten på olika restauranger i staden såsom hotell Horn, restaurang Kungsparken och Hippodromen.

Idag huserar klubben på Malmöhusvägen 7 invid Tekniska museet och räknar nästan 1800 medlemmar. Förutom sina insatser för att etablera en teknisk högskola i Lund, ligger ingenjörsklubben bakom Tekniska museet i Malmö som praktiskt taget var en donation till Malmö stad.